

1. Angst en vrees

‘Als de luiken gesloten worden, vanmorgen naast ons, een uur later (tegen)over ons, en ’s middags weêr een huis of wat verder, dan grijpt toch de gedachte aan de onzekerheid des levens ons in ’t hart met bijzondere kracht’, zei de Utrechtse hoogleeraar J.I. Doedes toen een cholera-epidemie in Nederland vele slachtoffers eiste.⁴

Vibrio cholerae heet de bacterie die de gevreesde infectie veroorzaakt. In 85 procent van de gevallen verloopt de ziekte zonder symptomen. Maar als die zich wel voordoen, kan cholera ernstige gevolgen hebben: misselijkheid, braken, ernstige diarree. Na 24 uur kan een patiënt al uitgedroogd zijn. Daardoor wordt de bloedsomloop gehinderd en wordt de huid blauw.

Illegaal feest

Cholera kwam lange tijd alleen voor in delen van het huidige India en Bangladesh. Vandaar de andere naam voor de ziekte: Aziatische buikloop of braakloop. In 1817 verspreidde de cholera zich naar andere landen, aanvankelijk naar het Midden-Oosten en Zuidoost-Europa.

Rond 24 juni 1832 deed zich in Scheveningen het eerste choleageval van Nederland voor.⁵ De ziekte greep om zich heen, en in oktober waren er al drieduizend Nederlanders aan overleden. In een of twee dagen werd een gezond lichaam afgebroken; mede daardoor joeg de ziekte grote schrik aan. Hoewel, niet bij iedereen, schreef Reveilman Willem de Clercq op 27 augustus:

---

4. *Scheurt uw hart en niet uwe kleederen* – Toespraak over Joël II:13a, gehouden te Utrecht in de maand juli van het jaar 1866, Utrecht 1866.

5. Het ontstaan en verloop van de epidemie werd uitvoerig beschreven: Dr. D.J.A. Arntzenius, *Brief over de wijze van ontstaan van den Aziatischen braakloop te Scheveningen* – Met eenen platten grond van Scheveningen, Amsterdam 1832.

W. de Clercq.

‘De ziekte gaat voort, doet echter nog minder indruk dan men denken zou, hoewel ieder erover spreekt.’⁶

De gouverneur van Holland verbood alle kermissen en sloot de drankgelegenheden. Dat was niet naar de zin van een aantal inwoners van het Noord-Hollandse dorp Heemskerk. In een café gingen ze toch feestvieren. Het liep net niet uit de hand, maar de burgemeester stond al op het punt de veldwachters in te laten grijpen toen de sfeer steeds grimmiger werd.

De schrik des Heeren

Nadat in Woerden tal van mensen aan de cholera overleden, schreef ds. D.A. Detmar, de hervormde predikant: ‘O, wat was het ook voor deze gemeente een tijd van zielsbenauwdheid en gevaar toen die geduchte roede in de hand des Heeren ons zondig land en volk kastijde en als van stad tot dorp doorging en weldra ook onder ons haar treffende slagen deed gevoelen. De Heere schonk mij en velen van Zijn kinderen in deze gemeente een diep en levendig inzicht hoe vanwege de ongerechtigheden van land en volk deze slaande engel des verderfs ons door Hem was toegezonden. Het werd echter ook mij en velen van Gods kinderen in deze gemeente geschonken om in die dagen van benauwdheid met de schuld van land en volk, van onze gemeente, van onze huisgezinnen en vooral ook met onze eigen zondenschuld in diepe ootmoed voor de Heere te verkeren. Wij mochten, pleitende op Zijn oneindige ontferming in onze dierbare Borg, Hem aanlopen met smekingen en tranen. Hij mocht het rechtvaardige oordeel over ons niet uitvoeren en een gehele voleinding met ons maken.’

Ds. Detmar ontving het vertrouwen dat de Heere hem kon bewaren en daarom ging hij ondanks het besmettingsgevaar

---

6. *Willem de Clercq, naar zijn dagboek*, Haarlem 1869, p. 335.

alle zieken langs. De epidemie maakte indruk: 'Ik kon ook zo duidelijk opmerken hoe die geduchte plaag als een schrik des Heeren een grote verslagenheid, zelfs bij losbandige werelddienaren, had teweeggebracht. De godsdienstoefeningen en bedestonden gaven door de bijzonder talrijke opkomst genoegzaam te kennen hoezeer de vrees het hart beklemden. Ja, ik zag in die tijd daar velen, en sommigen wel onder hevige gemoedsaandoeningen, die tevoren wel, verre van in 's Heeren huis te komen, spotters waren met God en Zijn dienst.

Dr. D.A. Detmar.

Och, ik mocht zo inwendig zuchtende zijn tot de Heere. Hij mocht deze plaag eens willen gebruiken om onder ons nog toonbeelden van Zijn ontfermende genade te willen oprichten. Maar van velen heb ik helaas gezien dat zodra het gevaar slechts geweken was, zij evenals tevoren hun oude paden van ongerechtigheid wederom bewandelden. Ach, wat is het een treurig bewijs van de diepe ellende waarin de mens door de zonde is gevallen, maar ook tevens dat de waarachtige bekeering van de zondaar een almachtig, krachtdadig Godswerk is.⁷

Bidstonden

Op het eiland Schokland overleden 29 van de 69 zieken. Ook de 46-jarige huisarts (met drie van zijn kinderen) en de pastoor overleefden het niet. Dr. A.J.M. Timmerman vluchtte weg en kwam niet meer terug. Een schipper die door tegenwind op het eiland moest blijven, heeft toen op verzoek van de kerkenraad op een zondag driemaal het Woord verkondigd.

Dr. A. Capadose, die tot de Reveilbeweging

Dr. A. Capadose.

---

7. *Wonderlijke leiding Gods* – Het godvruchtig leven en zalig sterven van Dr. Dirk Adrianus Detmar (red. drs. A. Ros), Utrecht 1991, p. 100, 101.

behoorde, woonde ten tijde van de epidemie in Scherpenzeel. In zijn woning hield hij tweemaal per week een bidstond.⁸ Hij bezocht zieken om hun geestelijke bijstand te verlenen. Niet dat iedereen zijn werk waardeerde: dr. H.F. Kohlbrugge kwam naar Scherpenzeel om Capadose ervoor te waarschuwen dat Utrechtse studenten en anderen van plan waren zijn bijeenkomsten te verstoren.⁹

‘Hoe benauwend de toestand was en hoezeer de gemoederen waren aangegrepen, blijkt wel daaruit dat van ’s Konings wege tegen zondag 2 december 1832 een algemene bededag werd uitgeschreven en talloze biddagpredicatiën en geschriften over de cholera het land overstroomden.’ Oefenaar L. Dijkstra van de Christelijke Afscheiden Gemeente in Smilde verklaarde: ‘Ook heeft het ons met elkander goedgedacht, toen zovele onheilen ons vaderland troffen, als: het oorlogszwaard en die verschrikkelijke cholera-ziekte, die ook in onze plaats velen in de bloei en fleur huns levens (...) wegrukte, om alle weken één avond een biduur of bedestond te houden.’¹⁰

Geschriften

In Arnhem verscheen een *Christelijk Troost- en Hulpboekje bij de naderende Cholera*. Ds. A. de Vries uit Rotterdam schreef de brochure *De cholera in Nederland – Eene stem Gods tot onze behoudenis*, zijn Haagse collega ds. D. Molenaar bundelde

---

8. Dr. D. Kalmijn, *Abraham Capadose* (proefschrift), Den Haag 1955 (digitale heruitgave: www.theologienet.nl, Middelburg 2010, p. 60, 187, 289).

W.B. Kranendonk, *Onder Zijn geleide – Aspecten van het ontstaan en de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Scherpenzeel*, Scherpenzeel 1997, p. 34.

H.M. van Woudenberg, *De geschiedenis van de Grote Kerk in Scherpenzeel*, Barneveld 1994, p. 220, 221.

9. Willem de Clercq noemde Kohlbrugges bezoek aan Scherpenzeel op 27 augustus 1832 in zijn dagboek. De bedreiging van de samenkomsten was een voorbode van de verstoring van kerkdiensten die de afgescheidenen enkele jaren later zouden ondervinden.

10. Dr. F.L. Bos, *De geboorte der Afscheiding voornamelijk in het Noorden des lands*, Aalten 1934, p. 19-22. Tevens in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, oktober/november 1934.

vier preken onder de titel *De roede Gods over Nederland, blijkbaar in de thans heerschende en verwoestende ziekte*, ds. K.H. Greeven uit Delfshaven publiceerde *Goddelijke redding uit doodsgevaar – Een woord ten tijde van de cholera*, en mr. G. Groen van Prinsterer het geschrift *Is het goed niet bevreesd voor de cholera te zijn?*¹¹

Ds. H. de Cock sr. kwam met een *Ernstige en hartelijke toespraak; aan mijne Landgenooten in deze zorgvolle en droevige dagen, vooral met betrekking hunner eeuwige belangen*. Hij typeerde de cholera en de strijd met de opstandige Belgen als oordelen, ‘een roede in Gods hand’.¹² In Gouda schreef de hervormde ds. J.L. Nijhoff *Het is beter te vallen in de hand des Heeren, dan in de handen der menschen – Een woord ter leiding der gedachten bij de thans heerschende ziekte*.

De ‘leerrede’ *Leven en Dood, eene Schrede* van dr. F.W. Krummacher over 1 Samuël 20:3b werd ‘uit het Hoogduitsch vertaald’. ‘Hoort gij niet reeds in de verte de doodklokken van toren tot toren, over de door de engel des doods afgemaaiden – er is geen tussenpozing meer en geen vertraging in dezelve’, zei de predikant in Gemarke (Wuppertal).

Ds. G.H. van Senden uit Zwolle hield een preek over *Het groote onderwijs dat God, door de thans heerschende ziekte, aan het menschedom geeft*. Hij publiceerde ook *Uren van Godsdienst, ter gelegenheid van de Cholera te Zwolle*. En zo verschenen er meer geschriften waarin werd geprobeerd de gebeurtenissen te duiden.

---

11. L. Vogelaar, ‘Angst en vrees vanwege cholera’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 11 april 2016.

12. Ds. H. Janssen, ‘De Christelijke Gereformeerde Kerk’, in: *De Wekker*, 10 november 1905.

Dr. H. Veldman, *Hendrik de Cock (1801-1842) op de breuklijnen in theologie en kerk in Nederland*, Kampen 2009, p. 163.

Ds. A.C. van Raalte.

Ommekeer

Voor twee latere predikanten werd de cholera-epidemie het middel tot een ommekeer in hun leven. A.C. van Raalte (1811-1876) bereidde zich in die tijd voor op het predikantschap, maar alleen omdat zijn vader dat wilde. Nu werd het echter zijn eigen motivatie die hem tot het ambt dreef. 'In 1832, het cholerajaar, tot God bekeerd, had hij opgehouden lid te zijn van de studenten-sociëteit, en zich bij de gehate club van Scholte gevoegd', vatte een kerkhistoricus het bondig samen.¹³

Ds. C. van der Meulen.

Voor C. van der Meulen (1800-1876) was het 'de tijd dat Gods trekkende liefde openbaar kwam. 't Was de gesel van de cholera die de Heere daartoe gebruikte. Ze woonden in Rotterdam toen deze ziekte zovelen in de armen des doods wierp. Twee lieve kinderen, een zoontje van vier en één van twee jaar, stierven eraan. Dat bracht eerst zijn ziel in opstand tegen God; hij woedde tegen Hem in boosheid. Maar de Heere maakte dat boze hart tot een biddend hart. En nog vóór de kinderen begraven werden,

lagen ze samen op de knieën en rees de bede uit het diepst der ziel: "O God, wees mij, zondaar, genadig."

Van nu aan mochten ze samen toegaan tot de troon der genade en de Heere deed helder én krachtig het licht opgaan in de duisternis. Ze vonden Jezus als de Borg voor hun schuld, als de overste Leidsman ter zaligheid. En nu eerst kwam het ware geluk, zowel in hun persoonlijk als huiselijk leven.¹⁴

13. Dr. J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk in de negentiende eeuw*, Amsterdam 1916, p. 207. Bedoeld is de latere ds. H.P. Scholte.

14. Ds. F. Staal Pzn., *De apostel van Zeeland – Uit de dagen der Afscheiding*, Bruinisse z.j., p. 12.

Van Raalte en Van der Meulen werden predikant in de Christelijke Afscheiden Gemeenten. Beiden gaven leiding aan een groep afgescheidenen die naar Amerika emigreerde.

Onderweg naar Borssele

Van andere predikanten uit de begintijd van de Afscheiding, G.F. Gezelle Meerburg en H.P. Scholte, werd het proponentsexamen in 1832 vanwege de epidemie uitgesteld.

De 25-jarige P. van der Velde legde het examen op 27 juni 1833 wel af. Onderweg van Groningen naar Borssele, waar men hem op het oog had als nieuwe predikant, overleed hij op 26 juli in Goes aan cholera.¹⁵ Een dag later bezweken zijn moeder en de oppas van zijn zoontje aan de ziekte.

In Amsterdam noteerde Willem de Clercq op 14 november 1832: ‘Door Gods onverdiende goedheid was het getal der cholera-gevallen *nul*, der gestorvenen *nul*, der zieken 18. Wie had zulk een uitkomst kunnen verwachten? Mochten wij danken dat God de gebeden hoort!’

In 1833 vlamde de ziekte weer op. In Brielle stierf toen ds. G. Clement, de 49-jarige predikant van de Hervormde gemeente, aan de cholera. Er waren nog veel meer gezinnen waar de kostwinner overleed. Om in hun nood te voorzien, kondigde het stadsbestuur van Leiden in 1832 aan ‘dat langs de huizen der Ingezetenen zal plaats hebben eene algemeene Collecte op Dingsdag den 28 Augustus aanstaande, ’s morgens ten half tien uren, bij plegtigen omgang door de Leden der Regering, de Leeraars, Ouderlingen, Diakenen en Armbezorgers der onderscheidene Godsdienstige gezindheden met eene opene schaal’.¹⁶

---

15. F.J. de Kok, *Gij alleen de eer* – 150 Gereformeerde Gemeente te Borssele, Borssele 2010, p. 27.

16. C. Pruys van der Hoeven, C.W.H. van Kaathoven en G. Salomon, *Geschiedverhaal van de cholera-epidemie te Leiden in 1832*, Leiden 1833, p. 162.

Keerpunt

In Utrecht overleden in augustus 1833 notaris P.A. van Schermbeek en zijn 20-jarige dochter Christina Wilhelmina. Een andere dochter, Helena Suzanna (Suze), verloofde zich kort daarna met mr. A.M.C. (Maurits) van Hall, die ‘een veranderd mens, een oprecht gelovig Christen’ was geworden: ‘Suze, met wie hij de vroeger gesloten vriendschap had onderhouden, stond eerst afwerend tegenover Maurits’ nieuwe inzichten. Waarom moest men het leven zo somber bekijken? Maar dan wordt haar zus Chrisje door de cholera aangetast en het lijden, de zielsangst van de zieke, die ze niet kan helpen, brengt haar tot andere gedachten. Er is geen middel tot genezing. De dokter schrijft bloedzuigers voor en een poeder van kreeftsogen, de oude dienstbode zoekt langs de slootkant weegbreebladen, maar niets baat, de zieke sterft. En weinige maanden later¹⁷ valt Suzes vader aan de cholera ten prooi.

Het is te begrijpen dat Suze nu steun zoekt en vindt bij Maurits, met wie ze zich verlooft. (...) Wanneer ook in Amsterdam de cholera uitbreekt en velen die dit kunnen, de stad verlaten, blijft Maurits op zijn post. Hij regelt de verzorging van lijdenden in een achterbuurt en ontvangt er later van het stadsbestuur de zilveren cholera-medaille voor.¹⁸

Roepstemmen

De cholera-uitbraak was niet de enige ingrijpende gebeurtenis in die jaren. ‘In augustus 1830 brak te Brussel een opstand tegen Oranje uit en zo openbaarde zich daar de wil tot afscheiding van Nederland. Andere bittere tegenslagen voor ons volk in deze tijd waren: watersnood, misoogst en vooral een cholera-epidemie.

Deze gebeurtenissen werden door de ware gelovigen gezien als

---

17. In werkelijkheid slechts drie dagen later.

18. M. Goote, ‘Mr. Maurits van Hall, de advocaat der Afgescheidenen (1808-1838)’, in: *De Hoeksteen* – Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, april 1981, p. 44.

een roepstem van God tot bekering. Zo zag men duidelijk de noodzaak van een Reveil. Kerkleden uit de noordelijke provincies van ons land richtten zich in de zomer van 1834 met verzoekschriften tot de Hervormde synode om te weten of deze wel of niet naar de belijdenis van de kerk wilde luisteren. Koning Willem I was van al die vragen op de hoogte, doch hij zag het als zijn taak om iedere poging tot afscheiding van de Hervormde Kerk de kop in te drukken.¹⁹

‘De watersnood van 1825 en de cholera-epidemie van 1832 speelden volgens protestantse kerkhistorici een rol in Reveil, Afscheiding en schoolstrijd.’²⁰

Zoeken naar de oorzaak

Ds. O.G. Heldring, hervormd predikant in het Betuwse Hemmen, schreef dan wel het pamflet *De Jenever erger dan de Cholera* (1838),²¹ maar het is de vraag of de mensen dat zo ervoeren. De medische wereld brak zich jarenlang het hoofd over de mogelijke oorzaken van de ziekte. Nog tijdens de epidemie van 1832/1833 verschenen drie delen *Bijlagen tot de kennis en behandeling van den Aziatischen braakloop in Nederland*. Die bevatten vooral een beschrijving van de ziekteverschijnselen.

Onkunde leidde tot aanbevelingen als: ‘Bij de Aziatische Braakloop (cholera) oefent de zielsgesteldheid een grote invloed uit. Men vermijde al te sterke inspanningen van de geest en trachte steeds alle hevige gemoedsaandoeningen als angst, vrees, kommer, toorn, enz. zorgvuldig vóór te komen. Men trachte de ziel in een kalme en opgeruimde stemming te bewaren.

Zietdaar, ingezetenen van dit gewest! enige wenken die behoren behartigd te worden. Laat u vooral geen ontijdige vrees

---

19. A.B. Goedhart, ‘Die trouwe houdt in eeuwigheid’, in: *De Reformatorische School*, oktober 1984.

20. L. Vogelaar, “Godsdienst belangrijk in onderzoek crisis of natuurramp” (prof. dr. F.A. van Lieburg), in: *Reformatorisch Dagblad*, 28 oktober 2021.

21. De socialist F. Domela Nieuwenhuis (voormalig predikant) wist er in 1884 een variant op: ‘Werkloosheid erger dan cholera’, was de titel van zijn voordracht.

Onappetijtelijke toestanden, maar het verband met ziekten was lang onduidelijk.

voor die ziekte aanjagen; onze grootste Genees- en Heelkundigen en ook beroemde mannen uit andere landen verklaren de cholera voor niet besmettelijk.²² Dat bleek wel anders te zijn. Scheveningse vissers aten vis die bedorven en dus onverkoopbaar was, zelf op. Was dat misschien een oorzaak van de epidemie? Duidelijk was wel dat deze gesel vooral onder de armere inwoners toesloeg. In de Tweede Kamer werd gezegd dat het wonen in krotten en hollen aangepakt moest worden, om ‘van de gehele bevolking besmettelijke en moorddadige ziekten af te weren’. Maar niemand wist er het fijne van.

Een verband met vervuiling werd mogelijk geacht, maar niet bewezen. Bij grachten en open riolen ontstonden wellicht

---

22. Drs. H.A. Stalknecht, *Uitgelezen kranten* – Een rondgang door twee eeuwen regionaal nieuws in de Zwolse Courant, Kampen 1990. Het was ook de teneur van richtlijnen die de burgemeester van Mijdrecht uitvaardigde, en de predikanten kregen het verzoek ‘hun Gemeenten op te wekken tot welwillende ontvangst van deze Publicatie en om dezelve zoveel mogelijk op te volgen’ (Dr. J. van der Haar, ‘Mijdrecht en Wilnis in de vorige eeuw’, in: *Oud-Utrecht*, augustus 1961, p. 97).

‘allerschadelijkste dampen’. ‘Gevuld met een vuil stinkend drab tonen de zwarte modder en de opborrelende gasbellen de scheidkundige werkingen die onophoudelijk plaatsgrijpen.’ Treffend geformuleerd, maar wat had het met gezondheid en ziekte te maken? In verschillende plaatsen is later betreurd dat allerlei liefelijke waterlopen gedempt zijn, maar wie beschrijvingen leest van de vervuiling en de ondragelijke stank, krijgt er enig begrip voor.

Met de beste bedoelingen deden artsen dingen die ze beter hadden kunnen nalaten. Aderlaten bijvoorbeeld, waardoor er nog meer vocht werd onttrokken aan patiënten die toch al last hadden van uitdroging. Of ze smeerden de buik in met mosterd-pap, waardoor de darmen na al het braken en de diarree nog meer werden aangezet tot ontledigen. De dokters dachten: Als we de zieke nu maar volledig laten leeglopen, is al het slechte eruit. Het was echter funest.²³

Ook alcohol zou een probaat middel zijn. ‘*Schmaps ist gut für die Cholera*’, zeiden de Duitsers. De Geneeskundige Raad Noord-Brabant dacht er in 1866 anders over: die drukte iedereen op het hart ‘het brassen en slempen te vermijden’.

Besmet water

Later is vastgesteld dat de cholera-bacterie via besmet water binnenkomt, en dat kan ook gebeuren door het eten van rauwe vis die in vervuild water rondzwemt. Het verband tussen cholera en waterverontreiniging werd pas in 1849 voor het eerst officieel onderkend. In dat jaar werd Nederland opnieuw geteisterd door een cholera-epidemie. Een Zaandammer was de eerste die door de ziekte werd aangetast.

Nadat Londen in 1854 door een cholera-uitbraak was getroffen, ontdekte wetenschapper John Snow dat mensen die dicht

---

23. Dr. H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter* – Onderzoek naar het functioneren van de Stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866, Leiden 2005.

John Snow.

bij een waterpomp op Broad Street woonden en daar hun water haalden, veel vaker besmet raakten dan anderen. Het duurde nog even voordat een bacterie als boosdoener werd aangewezen. Niet vieze lucht, maar een bacil bleek de ziekteverwekker.

De industriële revolutie bracht veel mensen van het platteland bijeen in armoedige, overbevolkte volkswijken in de grote steden. Die bleken een broeinest van cholera-infecties te zijn. Er waren daar geen waterleidingen en rioleringen.

Uitwerpselen van mensen en dieren kwamen in water terecht dat voor de was en zelfs als drinkwater werd gebruikt. ‘In de regel was de ziekte slechts epidemisch in de huizen der armen. Zorg voor verbetering van woning en drinkwater’, schreef het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* in een terugblik op het jaar 1859. Het blad ploos het verloop van de ziekte per plaats en streek uit.²⁴

---

24. Dr. J. Zeeman, ‘Geschiedenis van de cholera gedurende 1859 in Nederland’, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1860, p. 675-720.